

ЗНАННЯ, ЦІННОСТІ ТА ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ

Віктор Петрушенко

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 22.01.2015 р.; прийнята до друку – 27.02.2015 р.)

© Петрушенко В., 2015

Проаналізовано традиційну для філософії тему – співвідношення знання та цінностей. На основі такого розгляду запропоновано авторську версію не тільки трактування цінностей, а й їх новий поділ – на дігнітативні та валутативні цінності. Основними методами дослідження у статті постали метод системно-структурного аналізу та компаративний; використовувався також метод феноменологічного аналізу.

Ключові слова: знання, цінності, рефлексія, первинний життєвий досвід.

KNOWLEDGE, VALUES AND HUMAN DIGNITY

Victor Petrushenko

Article analyzes traditional philosophical theme – correlation between knowledge and values. Based on this review in the article is given the author's version not only of the interpretation of values, but their new division into the dignitativ's and valutativ's values. The main methods of research in article are the method of system-structural analysis and comparative one; the method of phenomenological analysis is use also.

Key words: knowledge, values, reflection, original experience.

Не так давно здавалося, що дискусії навколо поняття цінності відійшли в минуле, і настав час врівноваженого і академічно нейтрального їх опису. Однак реальний стан справ ще раз свідчить про те, що вічні проблеми мають властивість не залишати нас у спокої і якщо не завжди, то, хоча б, періодично нас непокоїти й активізувати. Наступ ціннісних відносин і форм на всі елементи й аспекти людської життєдіяльності стає особливо помітним в умовах, які часто позначаються як утвердження інформаційного суспільства. Потужний інформаційний тиск вводить всіх людей не тільки в тотальну знакову реальність, але і в тотально аксіологізований світ, коли панування цінностей виявляється у тому, що всі знакові реалії ґрунтуються на ціннісних уявленнях, надаючи їм хоч якоїсь онтологічної ваги. У сучасному житті суспільства відбувається досить відчутна і нав'язлива ціннісна тоталізація всього і вся [2, С. 205]. Справа доходить до курйозів, коли на наукових обговореннях та дискусіях проголошується теза про те, що не має особливого значення, що, як і наскільки обґрунтовано в тих чи інших наукових повідомленнях, що головне – це налаштованість, позиція, тобто ціннісні орієнтації та переваги автора.

Звичайно, немає сенсу поставати проти цього потужного потоку: все одно все проломить і змие, проте є сенс задуматися хоча б над тим, яку позицію нам займати, перебуваючи навіть і всередині нього.

Метою цієї статті є проведення прискіпливого аналізу тонкощів і складнощів взаємин двох фундаментальних форм вибудовування ставлення людини до дійсності – цінностей і знання. Серед завдань статті на першому плані перебуває аналіз будови тієї та іншої форми з метою прояснення як загального, подібного, так і відмінностей між ними з тим, щоб потім окреслити панораму їх можливих відносин. Досить важливою проблемою нашої теми є також і уточнення питання про різновиди цінностей, оскільки, як уже з'ясовано в дослідницькій літературі, зовсім не все, що має значущість для людини, є цінністю [4, С. 25–34, 262–264]. Наприклад, у різних видах людської діяльності має значення зручність інструменту, проте це не можна зараховувати до розряду цінностей. Чіткість написання літер певного тексту, контраст та розташування елементів якогось екрану з повідомленнями, добре вирівняний тротуар тощо – все це має значення, проте все це не цінностями. Таких прикладів можна наводити багато, але головне, щоб в наукових текстах і дослідженнях не розмивали поняття цінностей, коли вони, перетворившись на універсалію, остаточно втратять будь-який зміст.

Питання про співвідношення цінностей і знання часто ґрунтується на тому, що знання характеризуються як таке ментальне утворення, що прагне об'єктивності, тоді як цінності окреслюються як щось суб'єктивне або загалом, або переважно. Так,

Б. Рассел доволі рішуче стверджує: "... Питання про цінності лежить повністю за межами знання. Інакше кажучи, коли ми стверджуємо, що те або інше має цінність, ми виражаємо власні емоції, а не факт, що є істинним незалежно від наших почуттів" [10, С. 314]. Чи існують підстави для саме такого їх розмежування? – Безумовно, так, однак саме по собі таке їх окреслення ще не пояснює того, якою мірою і на якій підставі таке розведення постає виправданим і можливим. Розглянемо питання докладніше. Куди, до якої сфери реальності можна віднести і знання, і цінності? Хоча існує позиція, згідно з якою те і інше можна зарахувати до явищ об'єктивного плану [7, С. 188], все ж слід визнати: поза людською свідомістю ніщо не можна визнати ні знанням, ні цінністю; отже, і те, і інше належить до явищ людського інтелекту, тобто постають суб'єктивними за статусом існування. Але цей статус аж ніяк не позбавляє знання і цінності відношення до об'єктивного або навіть включення об'єктивного в свою будову [7, С. 193–194]. Відомо, що поза відношенням до деякого предметного змісту психічні та інтелектуальні явища просто неможливі: цей суттєвий момент їх існування був помічений ще схоластикою та набув визнання завдяки розвідкам Ф. Brentano. Для позначення такої фундаментальної особливості явищ людської психіки він вжив термін "інтенціональність" [3, С. 48–49].

Під час розмови про знання інтенціональність постає тотожною предметності знання, і з цією характеристикою знання важко не погодитись. А як обстоять справи з цінностями? – Як би ми не розуміли цінності, вони не можуть бути замкнуті в собі і базуватись виключно на суб'єктивному: в загальному плані, як було сказано, цінності визначаються як вияв значущості чого-небудь для людини [6, С. 343–344]. Це "щось" з необхідністю присутнє в цінностях. Як вже було відзначено, ще з більшими підставами можна говорити про присутність об'єктивного елемента в знанні; знання, згідно з найпоширенішим трактуванням, є формою представництва буття для свідомості [8, С. 66–78]. Отже, в знанні неодмінно наявний такий елемент, який визначається об'єктом, а не суб'єктом. У підсумку можна стверджувати, що як цінності, так і знання в своїй реальності або за своїм онтологічним статусом – деякий образ, створений (утворений) у свідомості ("концепт" – у середньовічному слововживанні). Такий образ містить в обох випадках як предметний зміст, який надається людині через її відношення до будь-чого (об'єктивне або, точніше, об'єктне у змісті образу), так і те, що належить до конструктивної діяльності свідомості (суб'єктивне).

У контексті такого розгляду цінності та знання мають подібність. Однак вони розходяться і розрізняються тим, яку роль відіграють названі компоненти в образах свідомості, в яких формах

вони представлені в образах. У знанні важливу роль відіграє свідомо рефлексія того змісту, що представлений в образі; мета такої рефлексії – свідоме виявлення суб'єктивного і об'єктивного елементів знання, виражена оцінка їх зв'язку та їх розведення з тим, щоб не відбулось їх помилкового змішування [5, С. 222]. Інша ситуація окреслюється перед нами, коли ми розглядаємо той образ, який фігурує як цінність: тут акт свідомості, необхідний для конститування образу, взагалі не помічається, він зливається зі змістом, поданим в образі, в результаті чого такий зміст сприймається як щось нероздільне не тільки зі свідомістю, але і з самою людиною, що перебуває у певному предметному відношенні. Більш точно в цьому разі можна говорити не тільки про людину, а й про особистість: цінність, як деякий інтелектуальний образ, невіддільна від особистості та від життєвої долі людини. Злиття суб'єктивного відношення з якостями предмета відношення в образі, що постає цінністю, має своїм наслідком перетворення реального предмета на співмірний людині. Тому можна сказати, що істинними для людини виявляються такі цінності, без яких, як їй видається, її життя немислиме.

Відмінність між судженнями знання та судженнями оцінки (ціннісними судженнями) проявляється, зокрема, в тому, що судження знання переважно є констатуючими або гіпотетичними, тому щодо проявів суб'єктивного ставлення до предмета знання постає або нейтральним, або обережним. В оціночних судженнях фігурують дієслова з певними модальностями, що відображають належне або бажане з позиції суб'єкта. Наприклад, наукова констатація може фіксувати факт входження якихось військових загонів на певну територію, тоді як оціночне судження може подавати той самий факт у версіях "звільнення", "захоплення", "відновлення історичної справедливості" та ін.

Щоправда, і в науковому пізнанні бувають ситуації, коли в результаті відсутності критичної рефлексії той чи інший учений приймає знаттєве (когнітивне) утворення за саму дійсність; в такому разі деяке знання, що претендує на науковість, може непомітно для його носія перетворитися на цінність, невіддільну від особистісних установок вченого. У сучасній дослідницькій літературі цілком виправдано проведено різницю між цінностями і нормами: норми характеризують деякий оптимальний стан чогось, тоді як цінності стосуються бажаного і навіть єдино прийнятного належного [4, С. 262–264]. Норм необхідно дотримуватись для того, щоб якийсь процес відбувався в потрібних параметрах і з потрібним результатом, тоді як деяка цінність у своєму реальному змісті може ніколи не реалізуватися, виконуючи для особистості роль деякого стратегічного життєвого орієнтира. Наприклад, для більшості людей справедливість, безумовно, є цінністю, але та сама більшість вважає,

що справедливості у реальному житті немає або вона взагалі неможлива.

Говорячи про змістовне наповнення цінностей, я вважаю можливим і виправданим ввести також розрізнення цінностей дігнітативних (цінностей гідності – від лат. *Dignitas* – гідність, благородство) і цінностей валютативних (цінностей того, що має вагому життєву значущість – від лат. *Valere* – коштувати). Так, цілком очевидно, що здоров'я, працездатність, ті чи інші професійні досягнення, соціальний статус людини є цінностями, але порівняно з честю, чесністю, моральними імперативами, найважливішими життєвими принципами і перевагами вони, звичайно ж, постають дещо іншим феноменами.

Реальні обставини життя і потреби життєзабезпечення породжують серію ціннісних орієнтацій людини, незалежно від того, якою мірою люди їх розуміють і усвідомлюють. До них належать не тільки названі вище, а й такі, як соціальна стабільність, справедливе судочинство, ефективна правова система суспільства, забезпечення умов становлення і нормального розвитку підостаючих нових членів суспільства тощо. Але все те, що в поданні тієї чи іншої людини пов'язане з його гідністю, в деякому значенні розуміється як, статус людини, – все це слід захищати до дігнітативних цінностей. Наприклад, гордість, самоповагу, щирість, доброта, встановлення для себе людиною твердих меж, які він ніколи не зможе порушити у відносинах до інших людей, до жінок, дітей, людей похилого віку, чесність, прямота тощо – все це, безумовно, належить до цінностей екзистенціального плану, тобто до дігнітативних цінностей. Сюди ж, тобто до сфери дігнітативних цінностей, належать деякі етичні та естетичні переваги: наприклад, розрізнення гідності і ганьби, сором і відповідальність, органічне прийняття деяких естетичних форм (скажімо, мелосу) та ін.

Те, що забезпечує людині відчуття добробуту, життєвого комфорту або зручності, потрібно розуміти і приймати як цінності валютативні. Наприклад, будинок (житло, обитель), деяке коло близьких людей, деякий рівень матеріального добробуту, комфортність і зручності життя, професійні успіхи належать до валютативних цінностей. І вони, при всій їх важливості та значущості, все ж досить радикально відрізняються від дігнітативних цінностей, оскільки людина може зберегти свою гідність навіть і за відсутності названих умов життя. І навпаки: не такими вже рідкісними виявляються ситуації, коли людина має всі чи більшість із названих цінностей і, можливо, ще щось і понад те, проте з її особистісною гідністю справи можуть складатися вельми проблематично. Одним словом, ці різновиди цінностей не є взаємно замінними.

Особливо виразно відмінність між тим і іншим названими видами цінностей проявляється в їх

різному відношенні до знання: що стосується валютативних цінностей, то знання є їх важливим доповненням і навіть їх складовою: практично у всіх культурах є деякий перелік того, чого бажано було б мати людині або чого вона повинна намагатися досягати в житті. Орієнтація в таких цінностях на рівні знання є просто необхідною, оскільки той, хто від них чомусь відхиляється, стає ізгоем, чужаком (серед своїх). Не дарма греки сповідували таку життєву мудрість: прибувши в якусь країну (поліс), дізнайся про її звичаї і старайся їх виконувати. Значною мірою існуючі нині системи освіти і виховання орієнтуються на те, щоб окреслити за допомогою знань (відомостей) деяке коло складових і умов правильної людської поведінки в системі соціальних відносин, що неможливо здійснити без певної дози пропаганди, прищеплення загальноприйнятих валютативних цінностей. Обізнаність у тому, що становить коло прийнятих у цьому суспільстві (культурі) обов'язкових та загальновизнаних цінностей, органічно входить у процеси соціалізації та інкультурації [11, С. 910–915]. Досить часто важливість, необхідність, зокрема й для окремої особистості, прийнятих у суспільстві валютативних цінностей може непогано аргументуватися, доводитися.

Що ж стосується дігнітативних цінностей, то тут роль знання виявляється більш скромною: можна на рівні знання бути прекрасно обізнаним у тому, що таке чесність і порядність і, тим не менш, не мати їх у своїй свідомості як те, без чого не уявляється можливим жити. Те саме можна сказати і про інші характерні риси того, що входить до складу поняття людської гідності. Тут суттєво більшого значення, ніж знання, має те, що в герменевтиці (слідом за феноменологією) називається первинним життєвим досвідом [9, С. 129–134], а такий досвід не підлягає однозначним і когнітивно прозорим перетворенням на сукупність знань.

У сучасній філософії до умов придбання такого досвіду зараховують “присутність” і “участь”: тут колосальне, навіть вирішальне значення мають діалоги людини зі світом – спочатку на рівні імпринтингу, первинних (хоча і не суто інстинктивних) реакцій на дійсність у її різних проявах, реакцій на самі такі реакції, зустрічі з архетипами, деякими вихідними ейдосами культури тощо. Поняття присутності прекрасно експлікував В. В. Бібіхін у циклі лекцій під загальною назвою “Мир”: присутність не тотожна наявності; можна фізично знаходитися в деякому соціальному просторі, але при цьому фактично бути в ньому відсутнім [1, С. 297–298]. Присутність передбачає внутрішнє прийняття деякого стану справ і деяку міру участі в ньому, тобто з деякою частиною його злитися, ототожнитися. У світі дитячої свідомості реально присутнім є тільки те, що в нього входить у

якихось формах, а не просто те, що відбувається навколо. Тому первинний досвід особистості складається ніби по крупинках, частинка до частинки з усього того, з чим інтегрується душа, або, якщо хочете, – самість. Виникаючи на основі первинного досвіду особистості, дігнітативні цінності починають грати роль передбачення тих ситуацій і подій, у яких проявляється особистість. Точніше, потрібно було б сказати, що дігнітативні цінності значною мірою визначають те, що стане подією для цієї особистості або за участю цієї особистості. Наприклад, чесну і педантичну людини можна легко втягнути в деяку прикрість, знаючи наперед, що вона була і буде чесною.

На мій погляд, дігнітативні цінності слід зарахувати до розряду явищ не стільки когнітивних, скільки онтологічних: вони виявляють статус і топос особистості. Але при цьому знання все ж стосується і дігнітативних цінностей: як загальний інтелектуальний обмінник, знання здатне окреслити межі (або прояви) того, що йому протистоїть або взагалі перебуває за його межами. Тобто знання позначає прояви, образи і межі дігнітативних цінностей, повідомляючи нам, врешті-решт, що такі цінності просто існують, а також і те, як вони існує і проявляється. У цьому разі особливо очевидно знання виявляє себе як форма репрезентації буття для свідомості: для свідомості є тільки те, що знаходить форму знання, хоча б в констатуючій формі “Це є”.

Водночас є досить очевидним той факт, що дігнітативні цінності ніяк не можуть бути зведені не тільки до валютаивних, але також і до когнітивних структур і еквівалентів. Вони представляють собою щось атомарне, тобто цілісне і в певному сенсі нам наперед задане, оскільки добре відомо, що ні логічна аргументація, ні педагогічні настанови не породжують ті чи інші уявлення про людську гідність, про гордість і честь. Не можна сказати, щоб все це зовсім не мало ніякого значення і впливу на людину, але вибір у цих питаннях тих чи інших переваг, прирівнювання результатів такого вибору до життєвої долі, до самому змісту життя, – все це укорінене не в логіці, не в вихованні самому по собі, а в життєвому екзистенційному топосі особистості.

Звідси випливає надзвичайно важливий висновок: дігнітативні цінності є тими островами свободи, які не можуть бути редукованими ні до соціальних технологій, ні до політичних або ідеологічних установок. Більше того, можна сказати, що вони є територіями абсолютної свободи, на яку не можна впливати ні фізично, ні інтелектуально. Саме тому кожен тоталітарний режим, кожен ідеологічний пресинг так жадає взяти під контроль те, що відбувається в розумах підданих, приховуючи від себе і водночас саме тому ще більш ревно, бажаючи це зробити через інтуїтивне розуміння неможливості

це зробити. Людська гідність є одвічною перешкодою на шляху всякого ранжирування, регламентування, соціального дресування, тиску і насильства.

Але в наш час, тобто в умовах небувалого розмивання більш-менш традиційних підвалин життя, радикальної суб’єктивізації та релятивізації знань, мультикультурності, глобалізації та інформаційної насиченості соціальних комунікацій як топос особистості, так і її ціннісні орієнтації піддаються деструктивним атакам з боку названих чинників. Якщо ще в XIX ст. роздвоєння особистості вважалося психічним захворюванням, то в наш час поліфонічна особистість, радше, є нормою, ніж патологією. Якщо раніше існували більш-менш схвалені соціумом уявлення про те, що відповідає статусу людини, а що йому суперечить, то в наш час загальновизнаним вважається відсутність тут яких-небудь однозначних думок і суджень. За цих умов, як справедливо зазначали деякі представники постмодернізму, людина легко перетворюється на об’єкт соціальних та ідеологічних маніпуляцій. На шляху таких негативних впливів, як уже зазначалося, може стати перепоною, а для людини постати опорою, тільки відповідальне ставлення до дігнітативних цінностей. Хоча всі ми прекрасно розуміємо, що людська гідність не визначається сумою одержуваного доходу, займаною посадою в соціальній ієрархії, кар’єрним ростом та ін., але саме перераховані характеристики людини в сучасному суспільстві найчастіше фігурують як показники значущості та соціальної ваги тієї чи іншої людини. Від цього нас може врятувати тільки одне – гідність, пов’язана з екзистенційно-особистісним началом людини.

1. Библихин В. В. Мир / В. В. Библихин. – 2-е изд., испр. – СПб. : Наука, 2007. – 431 с. – (Сер. “Слово о сущем”).
2. Бодрийяр Ж. К критике политической экономики знака / Жан Бодрийяр ; пер. с фр. Д. Кралечкин. – М. : Академический проект, 2007. – 335 с. (Философские технологии).
3. Брентано Ф. О происхождении нравственного познания / Франц Брентано ; пер. с нем. А. А. Анипко, предисл. Д. Н. Разеев, С. В. Черненко. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ, 2000; СПб. : Алетейя, 2000. – 186 с. – (Серия “Метафизические исследования. Приложение к альманаху”);
4. Йоас Х. Возникновение ценностей / Х. Йоас ; пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. – СПб. : Алетейя, 2013. – 312 с.
5. Лекторский В. А. Кант, радикальный конструктивизм и когнитивная наука / В. А. Лекторский // Когнитивный подход: философия, когнитивная наука, когнитивные дисциплины / Отв. редактор – академик РАН В. А. Лекторский. – М. : “Канон +” РОИ Реабилитация, 2008. – С. 202–226.
6. Микешина Л. А. Философия познания. Полемика главы / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс – Традиция, 2002. – 624 с.
7. Патнэм Х. Разум, истина и история / Хилари Патнэм ; пер. с англ. Т. А. Дмитриева, М. В. Лебедева. – М. : Праксис, 2002. – 296 с. – (Серия “Философия”).
8. Петрушенко В. Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія / Віктор Петрушенко. – Львів :

Ахілл, 2005. – 320 с. 9. Разеев Д. Н. В сетях феноменологии / Д. Н. Разеев. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии / Э. Гуссерль ; пер. с нем. А.А. Анипко. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 368 с. 10. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Б. Рассел ; пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с. 11. Социокультурная антропология: История, теория и методология: Энциклопедический словарь / Под ред. Ю. М. Резника. – М. : Академический Проект, Культура ; Киров : Константа, 2012. – 1000 с. – (Summa, Энциклопедия культуры).

1. Bybykhyn V. V. Myr / V.V.Bybykhyn. – 2-e yzd., yspr. – SPb. : Nauka, 2007. – 431 s. – (Ser. “Slovo o sushchem”). 2. Bodryiia Zh. K krytyke polytycheskoi ekonomyy znaka / Zhan Bodryiia ; per. s fr. D. Kralechkyn. – M. : Akademicheskyyi proekt, 2007. – 335 s. (Fylosofskye tekhnolohyy). 3. Brentano F. O proyskhozhdennyi npravstvennoho poznanyia / Frants Brentano ; per. s nem. Anyuko A. A., predyslovy Razeev D. N., Chernenko S. V. – SPb. : Laboratoryia metafyzicheskyykh yssledovanyii fylosofskoho fakulteta SPbHU, 2000; SPb. : Aleteiia, 2000. – 186 s. – (Seriia “Metafyzicheskyye yssledovaniia. Prylozheniye k almanakhu”). 4. Yoas Kh. Voznyknoveniye tsennostei / Kh.Yoas.

Per. s nem. K. H.Tymofeevoi. – SPb. : Aleteiia, 2013. – 312 s. 5. Lektorskyi V. A. Kant, radykalnyii konstruktivizm y kohnytyvnaia nauka / V. A. Lektorskyi // Kohnytyvnyii podkhod: fylosofyia, kohnytyvnaia nauka, kohnytyvnyie dystsyplyny / Otv. redaktor – akademyk RAN V. A. Lektorskyi. – M. : “Kanon +” ROY Reabylytatsiya, 2008. – 464 s. – S. 202–226. 6. Mykeshyna L. A. Fylosofyia poznanyia. Polemycheskye hlavy / L. A. Mykeshyna. – M. : Prohress – Tradytzia, 2002. – 624 s. 7. Patnem Kh. Razum, ystyna y ystoriia / Khylyar Patnem ; per. s anhl. T. A. Dmytryeva, M. V. Lebedeva. – M. : Praksys, 2002. – 296 s. – (Ser. “Fylosofyia”). 8. Petrushenko V. L. Filosofiia znannia: ontolohiia, epistemolohiia, aksiolohiia / Viktor Petrushenko. – Lviv : Akhill, 2005. – 320 s. 9. Razeev D. N. V setiakh fenomenolohyy / D. N. Razeev. Husserl Э. Osnovnyie problemy fenomenolohyy / Э. Husserl ; Per. s nem. A. A. Anyuko. – SPb. : Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho un-ta, 2004. – 368 s. 10. Rassel B. Fylosofskyy slovar razuma, materyi y moraly / B. Rassel ; Per. s anhl. – K. : Port-Royal, 1996. – 368 s. 11. Sotsyokulturnaia antropolohyia: Ystoriia, teoriia y metodolohyia: Entsiklopedyicheskyy slovar / Pod red. Yu. M. Reznika. – M. : Akademicheskyyi Proekt, Kultura; Kyrov : Konstanta, 2012. – 1000 s. – (Summa, Entsiklopedyia kul'tury).

